

ECOLOGY IN SOCIALISM. THE CONCEPT OF NATURE IN MARX

Alex. Cistelean, Assist. Prof., PhD, "Petru Maior" University of Târgu-Mureș

Abstract: This essay discusses the concept of nature in Marx. It is divided in three parts. The introductory section spells out the social dialectics of nature in Marx, and distinguishes it from the (in)famous dialectics of nature in Engels. The second part evaluates the main critiques that the ecologist movement usually raises against Marx's understanding of nature. The concluding part switches sides and tries to articulate two principal critiques concerning the ecologist paradigm that could be formulated from a reading of Marx.

Keywords: Nature, ecology, history, Marx, Engels, dialectics

Dialectica socială a naturii la Marx

Atunci când vorbim despre o dialectică a naturii la Marx, ea trebuie diferențiată de celebra – și nu mai puțin hulita – dialectică a naturii la Engels: în locul unei viziuni rigide și teleologice, care sustrage natura legilor istorice și sociale, ba chiar închide evoluția social-istorică în cadrul strict al dialecticii naturii, așa cum se întâmplă la Engels, la Marx avem mai degrabă o tensiune reciprocă între natură și societate – motiv pentru care putem vorbi mai curând aici de o dialectică socială a naturii.

Primul versant al acestei dialectici marxiene este ideea că natura este întotdeauna deja filtrată de istorie și de practica socială. Materialismul lui Marx este întotdeauna deja social, istoric. Dar dacă natura ni se dă mereu prin prisma unei forme de practică socială determinată istoric, asta nu înseamnă că ea este un simplu construct social, că îi lipsește parterul ontologic. Legile și formele naturii există în afara noastră și independent de conștiința noastră – pisica este pe masă. Dar acest în sine este relevant – și se dă – doar sub forma lui „pentru noi”, doar în măsura în care natura este prinsă în rețeaua de finalități umane.

La fel stau lucrurile și în cazul conceptului central la Marx și aparent problematic, pentru că aparent „naturalist”, de metabolism – schimbul de substanțe cu natura. Altfel spus, chiar dacă metabolismul cu natura e „precondiția naturală a existenței umane”, ceea ce contează pentru Marx sunt formele sociale și istorice în care este decantată această condiție anistorică – în speță, codificarea acestui metabolism cu natura în termenii muncii private abstracte și ai producției de valoare. Forma determinată istoric a acestui metabolism e mai importantă decât conținutul ei material anistoric. La fel se întâmplă și cu munca prin care se realizează acest metabolism: pe de o parte, avem munca în calitate de „condiție de existență a omului independentă de orice formă socială, o necesitate naturală eternă care mijlocește schimbul de substanțe dintre om și natură” – pe care Marx o menționează doar în calitate de condiție generală; și munca, privată, abstractă, așa cum este articulată în capitalism sau în alte formațiuni sociale și despre care el vorbește cel mai adesea. Cele două aspecte nu stau însă unul lângă celălalt ca într-un raport general-particular, abstract-concret: dimpotrivă, forma socială determinată a acestor categorii (metabolism, muncă, natură) influențează, modelează profund și de-naturează ceea ce pare a fi baza lor anistorică, naturală. Implicit, ideea marxiană

nu constă în eliberarea necesară a acestor determinații și condiții omenești trans-istorice de depunerile și aluviunile lor istorice, ci dimpotrivă, de a arăta cum ceea ce trece drept natural – munca abstractă, privată, socializată doar prin medierea oarbă a pieței – nu este decât un fenomen cu totul istoric și, implicit, ne-natural.

Așadar, pe de o parte, prin chiar natura ei, natura se dă doar în mod social și istoric, e inclusă într-un orizont de forme și activități sociale. Că, însă, acest domeniu social-istoric nu este o zonă suplimentară, de libertate și nedeterminare care s-ar adăuga la „imperiul necesității” naturale, căreia Marx i-ar face loc aici tot așa cum Kant decupează un spațiu al credinței în câmpul cunoașterii, se vede și în inspirația filosofică ce stă la baza materialismului lui Marx: importanța lui Epicur pentru Marx, i.e. un materialism care face loc libertății, contingentei și istoriei fără a apela la idealism; conceptul de „clinamen”, care face diferența dintre sistemul lui Epicur și doctrinele atomiștilor greci (care împărtășesc aceeași viziune mecanică a materialismului iluminist francez) este non-identitatea cu sine a materiei, care permite întemeierea contingentei și libertății chiar pe terenul necesității și al materialității. Altfel spus, un spațiu de nedeterminare, de șansă, scobit chiar în interiorul materialității – o poartă pe care intră socialul, istoria; ceea ce-l separă pe Epicur de Democrit și atomiștii greci, tot așa cum separă materialismul istoric, practic al lui Marx de materialismul mecanic sau contemplativ al Enciclopediștilor francezi.

Dacă natura, dincolo de statutul său de simplă limită negativă, presuposiție materială, se dă întotdeauna prin medierea ei socială și istorică, există însă un sens în care și invers, societatea dobândește la Marx, cel puțin în anumite circumstanțe, caracteristicile imutabile și absolute ale naturii. Aceasta este, desigur, situația în societatea guvernată de modul de producție capitalist. Pe de altă parte așadar, în condiții de preistorie socială – în care trăim - societatea și auto-coordonarea ei iau aparența de natură, de forțe naturale independente și incontrollable de către individ. Altfel spus, și simetric cu primul punct, istoric vorbind, societatea se manifestă ca o natură străină și opusă individului, atâta vreme cât medierea socială se realizează pe la spatele subiecților, în mod automat, sub constrângerile pieței. Ceea ce înseamnă că, atâta vreme cât rămânem în preistorie și în capitalism, omul nu a ieșit din istoria naturală. Altfel spus, „a doua sa natură”, cultura-istoria, se prezintă cu aceleași caracteristici de contingență și necesitate deopotrivă de oarbe pe care le are natura.

Dialectica e însă încă și mai fină de-atât: însăși puterea sa asupra naturii i se prezintă omului, în preistorie, ca o forță naturală opusă lui. După cum observă Alfred Schmidt: „până acum în istorie, efectul controlului omului asupra naturii s-a manifestat la rândul său ca o forță naturală, din cauza inabilității omului de a controla societatea. Atâta vreme cât oamenii nu sunt stăpânii propriei lor socializări, atâta vreme cât medierea socială se realizează în mod automat, pe la spatele societății, însăși forțele sociale și capacitatea de a „îmblânzi natura” apar ca o forță naturală incontrollable pentru om. Și cu cât această formă de organizare asocială a societății se extinde și ajunge la forma sa proprie, cu atât ea capătă aspectul unor „legi naturale independente de producători și incontrollable” – cu cât această formațiune socială devine mai universală, cu atât devine mai naturală – dar tocmai în sensul de străină și incontrollable”.

Același exeget are aici o observație interesantă: tocmai această concepere a (pre)istoriei omului ca istorie naturală apropie metoda lui Marx de științele naturii și o deosebește de științele spiritului, conform distincției lui Dilthey – în sensul în care legile și formele de organizare și reproducere socială sunt analizate la Marx ca legi naturale ale unor sisteme, nu ca deplasări de sens și semnificație în lumea spiritului.

Unind cele două aspecte, cei doi versanți ai dialecticii sociale a naturii la Marx – faptul că, în mod natural, natura se dă doar ca istorie și cultură, după cum, din punct de vedere social-istoric, societatea și istoria se prezintă ca forțe naturale incontrolabile – rezultă că avem un fel de dialectică a naturii și la Marx. Însă nu e același lucru cu dialectica naturii la Engels: dacă la Marx avem o dialectică socială a naturii, la Engels avem mai degrabă o dialectică naturală a societății.

La Engels, dialectica naturii e separată de practica socială, se supune unor legi anistorice. Cele trei legi ale dialecticii naturii la Engels (transformarea cantității în calitate și invers; atracția opușilor și negarea negării) țin mai degrabă de un realism naiv, au de-a face cu un „în sine” al naturii, iar dialectica socială nu e decât prelungirea acestei dialectici naturale.

De asemenea, diferența dintre dialectica naturii la Engels și „dialectica istorică și socială a naturii” la Marx se vede și în modul în care cei doi concep viitoarea societate a producătorilor asociați: pentru Engels, în *AntiDuhring*, socializarea mijloacelor de producție rezolvă toate problemele, și grație ei societatea saltă direct din imperiul necesității în cel al libertății. Pentru Marx, indiferent de gradul de socializare a societății, indiferent de capacitatea socială de autoguvernare conștientă, rămâne o zonă ireductibilă de necesitate – tot ce putem face este să o reducem la minimum și să o alocăm cât mai corect: concret, reducând ziua de muncă, conform celebrului pasaj din volumul 3 al *Capitalului*: „Imperiul libertății începe de fapt abia acolo unde încetează munca impusă de nevoie și de oportunitatea exterioară; prin firea lucrurilor, acest imperiu se situează deci în afara sferei producției materiale propriu-zise... În acest domeniu libertatea constă numai în aceea că producătorii asociați reglementează în mod rațional schimbul de substanțe cu natura, îl controlează, nu mai sunt dominați de el ca de o forță oarbă, îl realizează cheltuind minimum de energie în condițiile cele mai demne și mai adecvate naturii umane. Dar această activitate continuă să fie un imperiu al necesității... Dincolo de limitele lui începe adevăratul imperiu al libertății, care însă nu se poate dezvolta decât pe acest imperiu al necesității, ca bază a lui. Condiția esențială este reducerea zilei de muncă”.

Critica ecologistă la adresa lui Marx

În ciuda – sau poate tocmai din pricina – subtilității și dinamicității dialecticii sociale a naturii la Marx, în decursul timpului, și în special în ultimele decenii, mișcarea ecologistă s-a raportat cu reticență, dacă nu direct critic, la această perspectivă. John Bellamy Foster sintetizează aceste critici, înșirând șase obiecții ecologiste la adresa lui Marx, pe care le vom discuta foarte pe scurt în cele ce urmează.

În primul rând, ecologismul îi reproșează lui Marx că afirmațiile sale despre natură și mediu sau observațiile cu o anumită relevanță ecologică sunt marginale și fără o legătură necesară cu

restul sistemului său. În al doilea rând, și oarecum legat de prima obiecție, în mediile ecologiste se vehiculează ideea că aceste afirmații privind natura se regăsesc la Marx mai degrabă în scrierile sale „romantice” și filosofice de tinerețe (având în centrul lor conceptul de alienare), și mai puțin în textele de maturitate, dedicate criticii economiei politice.

Din perspectiva noastră, ambele obiecții sunt aproape adevărate, dar nu ca obiecții – ci doar ca observații. Într-adevăr, remarcile despre natură la Marx sunt destul de rare și marginale; dar e o marginalitate necesară, chiar fondatoare: dacă, logic și istoric, condiția de posibilitate a capitalismului este separarea proletarului de mijloacele sale de supraviețuire, înseamnă că separarea omului de natură și transformarea pământului în proprietate privată sunt condiții de posibilitate, și implicit cât se poate de originare, pentru capitalism. La baza capitalismului stă într-adevăr o relație particulară, specifică și cât se poate de problematică cu natura. Doar că aceste procese, care vizează într-adevăr natura, sunt procese sociale și istorice și trebuie chestionate tocmai sub acest aspect.

La fel și observațiile destul de frecvente prin care Marx arată că dinamica modului capitalist de producție conduce în mod necesar la deteriorarea solului, contravine unei agriculturi raționale și, în general, conduce la distrugerea naturii. Din nou, observații decisive, care privesc natura – doar că filtrată, din nou, prin grila practicii sociale: problema, ca și soluția, are de-a face nu atât cu natura, cât cu modul în care societatea se raportează la natură. Motiv pentru care într-adevăr la Marx, natura ca atare nu este – și nici nu poate fi – un obiect de cercetare. Ceea ce nu înseamnă că este un construct social. O zonă de natură rămâne la Marx doar în calitate de limită negativă, de imperiu al necesității, – de supra-determinare naturală a posibilei practici istorice, ceea ce și contrazice acuza următoare de Prometeism.

A treia obiecție pe care curentul ecologist o formulează la adresa lui Marx este, așadar, acuza de Prometeism: ideea că, nerecunoscând în natură o sursă de valoare, Marx a promovat o viziune eminamente pro-tehnologică și lipsită de orice fel de griji sau scrupule în ceea ce privește dominarea și exploatarea naturii. Strâns legată de această acuză de Prometeism, ecologismul îi reproșează lui Marx viziunea extrem de optimistă asupra tehnologiei, ideea că tehnologia neutralizează constrângerile naturale și limitele ecologice (penuria de resurse, *scarcity*).

Dacă, într-adevăr, la Marx obiectele și bogățiile naturale nu au valoare (nefiind produse ale muncii), acest aspect nu este însă reflecția indiferenței sale față de natură și a privilegierii muncii umane; ci aceasta este logica imanentă a capitalismului pe care încearcă să o despacheteze Marx. Altfel spus, lipsa de valoare a naturii nu e nici poziția, și cu atât mai puțin soluția lui Marx – ci e una din problemele de la care pornește. Mai mult decât atât, Marx arată tocmai modul în care chiar și aceste obiecte sau resurse lipsite de valoare – produsele naturii – sunt integrate în mecanismul de funcționare a capitalismului. O problemă interesantă în acest sens este formarea rentei – ca preț al mărfurilor fără valoare, ca valoare de schimb a obiectelor naturale. Nu intrăm în detalii, dar asta arată că Marx avea un răspuns și la următoarea obiecție – și nu oricum, ci tocmai, o istoricizare a ceea ce în ecologie trece drept limită naturală (penuria de resurse). Capitalismul integrează această limită în funcționarea sa, ca rentă diferențială, și Marx tocmai asta arată.

Așadar, pe de o parte: prin teoria rentei, Marx arată tocmai modul în care penuria de resurse este integrată în capitalism ca încă un resort sau element al modului său de producție – modul în care această limită naturală este înscrisă, cuantificată și valorificată în capitalism, ca rentă. Pe de altă parte, faptul că, nici măcar la Marx, tehnologia nu poate neutraliza și depăși limitele naturale se vede tocmai în ireductibilitatea „imperiului necesității”, care persistă, chiar dacă redus la minimum, și în societatea eliberată, post-capitalistă.

Ceea ce e însă adevărat în această obiecție este faptul că, într-adevăr, Marx a criticat, oarecum *avant la lettre*, genul acesta de perspectivă ecologistă, dramatică și apocaliptică, în care se postulează o limită fixă, anistorică a resurselor ce pot susține societatea, cel mai adesea cuplat cu ideea că această limită a fost demult depășită, sau, în cel mai bun caz, urmează să fie depășită în cel mai scurt timp. Din perspectiva lui Marx, acest gen de perspectivă alarmistă riscă să cadă foarte ușor în malthusianism: în postularea unei dinamici naturale a raportului dintre populație și resurse care ajunge, dacă nu a ajuns deja, în criză. (Vom reveni mai jos asupra acestui aspect)

A cincea obiecție ecologistă la adresa lui Marx este că autorul *Capitalului* nu cunoștea sau nu era interesat de chestiunile legate de progresul științei și al tehnologiei, sau de efectele lor asupra mediului. Această acuză este atât de străină spiritului și literei corpusului marxist încât nici nu merită discutată.

În fine, ultima obiecție – poate cea mai interesantă – din partea gândirii ecologiste la adresa lui Marx este obiecția de „speciism”: ideea că există o diferență radicală între oameni și animale și că primii trebuie să aibă întâietate. Că lucrurile stau într-adevăr în acest fel, că, altfel spus, Marx a fost mai interesat de reproducerea cât de cât umană a societății omenești, mai degrabă decât de reproducerea speciilor de animale, nu încapă îndoială. Cu siguranță, această obiecție este puternic tributară spiritului vremii noastre, și *Stimmung*-ului de culpă profundă, ireductibilă, care apasă societățile occidentale la capătul dezvoltării lor moderne. Altfel spus, nu e deloc scontat că speciismul ar fi o eroare impardonabilă, sau dimpotrivă rezervele noastre față de speciism ar fi mai degrabă semnul unei patologii contemporane. Și, din păcate, această problemă nici nu poate fi tranșată fără un detur, probabil nesfârșit, prin metafizică. Ceea ce poate – și trebuie – să fie totuși precizat sunt limitele și condițiile în care diferența de specie dintre om și animal poate fi legitim tradusă într-o practică de abuz și exploatare a speciilor animale. Altfel spus, dacă într-adevăr masacrarea pe bandă rulantă a unor specii animale pentru asigurarea necesităților de reproducere a societății umane, dacă nu chiar pentru simplul său divertisment, este fără îndoială o problemă epocală majoră, poate că totuși alternativa la acest gen de speciism nu ar trebui să fie într-atât de radicală precum apare în scrierile unor autori altfel cât se poate de mainstream și de respectabili precum Will Kymlicka, care propun acordarea statutului de cetățean animalelor. Dacă nu din alt motiv, măcar pentru că mulți din acești posibili noi cetățeni trăiesc hrănindu-se cu alți astfel de viitori cetățeni.

Critica marxistă a ecologiei

Dacă am văzut cum stau lucrurile cu critica ecologistă la adresa lui Marx, cum se prezintă lucrurile din perspectivă inversă? Cum ar putea fi formulate unele critici ale ecologiei din perspectiva lui Marx?

În cele ce urmează, voi încerca să articulez două astfel de critici posibile, aflate în prelungirea logică a celor doi versanți ai dialecticii sociale a naturii la Marx, discutați mai sus.

Ca încălcarea a primei teze – natura se dă ca formă și practică socială – avem, în ecologie, o abordare și concepere a naturii în sine, o considerare a naturii ca domeniu separat, anistoric, cu propriile ei dinamici și imperative. Formele posibile ale acestei derive ecologice ar fi cele de Malthusianism și de ecosofie: în ciuda diferențelor stridente dintre aceste două abordări – de la amărăciunea dezechilibrului fatal dintre societate și natură (Malthusianism) la comuniunea și absorbția socialului în înțelepciunea naturii (ecosofie) – ele împărtășesc aceleași presupoziii, și anume autonomia și non-determinarea naturii de către societate.

Aceste două forme de naturalizare a naturii alunecă ușor una în alta – nu întâmplător, pentru că la Malthus avem nu doar un naturalism vulgar (cei doi algoritmi de creștere – aritmetică, pentru resursele naturale, și geometrică, pentru societate), ci și o doză puternică de „pastorală protestantă”: „Odată cu introducerea «principiului populației» în economia politică, ceasul pastorilor protestanți a sunat” (Marx). Moralism protestant care supraviețuiește și în unele forme de ecologie contemporană – teologia naturală, i.e. aparenta deschidere către știință și raționalitatea modernă, doar pentru a subsuma aceste legi unui presupus plan divin, a unei providențe, a unei armonii prestabilite. Problema cu acest gen de abordare este sintetizată astfel de către Marx: ”Malthus a transformat limitele imanente, istorice și schimbătoare ale procesului de reproducere umană în *bariere exterioare*, și *barierele exterioare* în *limite imanente* sau *legi naturale* ale reproducerii”.

Simetric cu această tendință patologică a ecologiei, altă posibilă problemă a acestei paradigme ar fi legată de celălalt versant al dialecticii sociale a naturii la Marx: faptul că, până la socializarea societății în comunism, formele de organizare socială iau aparența de necesitate oarbă specifică forțelor naturale.

Aici, în această posibilă fundătură a ecologiei, „naturalitatea” sau „fatalitatea” socială este evacuată prin simplu *fiat* și societatea pare să poată fi schimbată printr-un simplu efort de răzgândire și reconversie interioară a indivizilor. Variante ale acestei forme de voluntarism nedeterminat istoric: curentul „*decroissance*”, la capătul teoretic al acestei fundături, respectiv un romantism difuz, la capătul ei popular: anti-tehnologie, anti-știință, anti-modernitate și raționalitate.

Că acest romantism idealist nu este deloc o sursă de rezistență față de capitalism, ci un dublu care însoțește de la bun început raportarea burgheză la natură o vedem în pasaje precum acesta din Marx: „Pe treptele inițiale ale dezvoltării istorice, individul apare mai complet tocmai pentru că încă nu și-a elaborat totalitatea relațiilor sale și nu și le-a opus ca forțe și relații sociale independente de el. Pe cât de ridicolă este atitudinea celor care regretă acea plenitudine inițială, pe atât de ridicolă e și credința că omul trebuie să se oprească la actuala stare de distrugere totală. Concepția burgheză nu a putut depăși niciodată opoziția față de

această concepție romantică, care de aceea o va însoți întotdeauna, ca opusul ei legitim, până la obștescul ei sfârșit”.

Dimpotrivă, șansa ecologiei constă nu în a decupa zone de rezistență la aceste fenomene și de a abandona rătăcirea noastră raționalistă și modernă, ci de a porni de pe bazele lor. Altfel spus, pentru a deveni o mișcare totodată coerentă teoretic și eficientă practic, ecologismul trebuie să reziste aceste două ispite simetrice, cea a naturalizării și dez-istoricizării naturii, precum și aceea a voluntarismului pur, cuplat cu dez-istoricizarea societății. Iar pentru a evita aceste două capcane gemene, dialectica socială a naturii la Marx constituie o resursă de unelte indispensabilă.

BIBLIOGRAFIE:

Bellamy Foster, John, *Marx's Ecology. Materialism and Nature*, Monthly Review Press, New York, 2000

Burkett, Paul, *Marx and Nature. A Red and Green Perspective*, St. Martin's Press, New York, 1999

Engels, Friedrich, *Dialectics of Nature*, <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1883/don/index.htm>

Marx, Karl, *Capitalul*, vol. 1 & 3, in Marx, Engels, *Opere*, vol. 23, 25.1-2, Editura Politică, București, 1972-1973

Schmidt, Alfred, *The Concept of Nature in Marx*, Verso, Londra & New York, 2014